

TÜRKÇE'NİN SÖZVARLIĞIYLA İLGİLİ YENİ SAPTAMALAR

Doğan Aksan
Ankara Üniversitesi

Abstract:The following is the text version of a talk delivered by Prof. Dr. Doğan Aksan at Mersin University on 17 Nisan 2001.

Mersin Üniversitesi'nin değerli öğretim üyeleri, sevgili öğrenciler.

Bugün dünyada kime sorarsanız kendi anadili için “Benim dilim güzeldir, çok güçlüdür, çok başkadır,” der. İsveçlilerden İsveççe için duydum, dünyanın en eski dilidir derler. Ben elli yıldır dilbilim açısından Türkçeye eğilmeye çalışan bir kişiyim. Bu elli yıl içinde yıldan yıla Türkçeye olan ilgim arttı. Ama bunun yanı sıra Türkçeye hayranlığım da sürekli olarak arttı. Özellikle Türkçe'nin leksikolojisi, yani sözcükbilimi ve anlambilimi üzerinde durdukça, yakın zamanlara kadar devamlı artan bir hayranlığım oldu. Şimdi yok mu, gene var. Ama bu arada Türkçenin hangi konularda eksiklikleri olduğunu ve ne gibi konularda çağa ayak uyduramadığını, özellikle bizden önceki dönemlerde, bunu da müşahede etmek, gözlemlemek olanağını buldum. Derinleştikçe Türkçedeki eksikliklerin dilde değil de onu kullanan bizlerde olduğunu, özellikle de aydınlarımızda olduğunu gördüm. Biliyorsunuz, Türkçe bugün Asya'nın kuzeydoğusundan doğusuna, oradan batısına, Avrupa içlerine kadar yayılmış çeşitli lehçeleriyle ve hatta dile dönüşmüş olan lehçeleriyle çok yaygın bir dil, aynı zamanda çok güçlü bir dil, aynı zamanda çok eski bir dil. Bugün dünya üzerinde konuşulan dillerin en eskilerinden biri olduğu kanısındayım. Acaba Türkçe'nin bugün gördüğümüz, kimi aydınların,

bilim adamlarının yakındığı soyut kavramların eksikliği gibi konularda yahut vaktiyle birazdan değineceğim zenginliklerin azalması konusunda ne gibi etkenler rol oynamıştır? Bunu kısaca şöylece belirleyebilirim.

Bir kere Asya'dan Avrupa'ya kadar göçler. Tarih boyunca, bilinen tarihin verilerine göre sürekli göçler. Hep batıya hep batıya. Kuzeye de olmuş ama özellikle batıya. İkincisi, çeşitli uluslarla birlikte yaşama. Çok çeşitli uluslarla birarada yaşamışız; çok sıkı ilişkilere girmişiz. Üçüncüsü, bu bir özellik zannediyorum, yabancı dillerin etkisine kolaylıkla girme. Dördüncüsü de, bugün de başımızda olan bir dert, bir hastalık, yabancı yeni kavramlara karşılık aramama. Şimdi ben eskiden başlayarak Türkçenin söz varlığına şöyle bir göz atmak istiyorum. Ama burada uzun uzadıya en eski dönem üzerinde duracak değilim. Biliyorsunuz 8. yüzyıla ait Orhun yazıtlarımız var. Eldeki en eski dilbilgisi ürünleri. Bir de bazılarının 8. 9. yüzyıla ait dedikleri ama benim kanımca, bir çok arkadaşlarımızın da ya da başka araştırmacıların görüşüne göre onlardan daha eski olması gereken Yenisey yazıtları, mezar taşları var. Bunlar elimizde maalesef bugün için bulunan en eski dil ürünlerimiz. Bunları incelediğimiz zaman birtakım gerçeklerle karşılaşılıyor. Bazı Avrupalı araştırmacılar diyorlar ki, "Türkçe o zaman çok basit, ilkel, sadece konuşma dili halinde olan bir dildi." Buna karşı çıkanlar var. Bunlardan biri de benim. Bunu neye dayandırıyorum: Ben kendime göre, bir dilbilimci olarak özellikle anlambilim ve sözcükbilimden yararlanarak o dönemdeki dilin yani 6. 7. 8. yüzyıldaki dilin bir edebi dil, eski deyimle, bir yazın dili, bir ortak dil, bir standart dil olduğu kanısındayım. Buna ulaşabilmek için bir takım ölçütler, kıstaslar bulduğum kanısındayım. Birçok yazılarımda, bazı kitaplarımda bahsettim. Bunlardan biri soyut kavramlar. Eğer araştırırsanız bazı ilkel Afrika veya Avustralya kavimlerini araştırırsanız, hep somut anlatımlarla, somut kavramlarla karşılaşılırsınız. Halbuki soyut kavramlar dil geliştikçe, çeşitli ürünler verdikçe oluşan ve zaman içinde ortaya çıkan kavramlardır. Bu açıdan baktığımız zaman Türkçede şaşılacak bir takım örneklerle karşılaşılıyor. Mesela Orhun ve Yenisey yazıtlarında bugün de kullandığımız *erdem* sözcüğü var "fazilet" anlamında, "ebedi" anlamında *beñgü* var, "kutsal" anlamında *ıduk*. Osmanlıların "müeffeh" diye Arapçasını kullandıkları "refah içinde" anlamındaki *yılısıg* var. "Olağanüstü" anlamı var *adıncıg* aynı zamanda "bambaşka", "çok güzel" anlamına geliyor. Evet bunlar öyle bir ilkel dilde kullanılabilir gibi değil. Tabii ben burada üç dört tanesini verebiliyorum. Çok uzun durmak lazım üzerinde. Pek çok var. Ayrıca şunu da söyleyeyim ki alfabe üzerinde

yapılan incelemeler, son yıllarda özellikle, bunun gerçekten Orhun döneminde geliştiğini hatta bazı araştırmacılar o dönemde bunların öğretilmek üzere okulların var olması gerektiğini de ileri sürüyorlar.

Şimdi ikinci bir kıstas, bir ölçüt olarak *ileri öğeler* dediğimiz sözcükler üzerinde duruyorum ben, bu dilin eskiliğini ve bir yazın dili, edebi dil olduğunu ortaya koymak üzere. Ne demektir ileri öğeler? Bugünkü Türkçeden şöyle bir örnek vereyim. Mesela *eşitsizlik* sözcüğünü ele alalım, *Eşitsizlik*. Bu sözcüğün var olabilmesi için her şeyden önce *eş* sözcüğünün olması lazım. Ondan sonra büyük Atatürk'ün türettiği *eşit* sözcüğünün olması lazım. Sonra *-siz* ve *-lik* ekleriyle yeni bir kavramın ortaya konmuş olması lazım. Bu bakımdan başlangıçtaki bir öge değildir, gelişmiş bir öge, ileri bir öge sayılabilir. Şimdi eğer biz o dönemde bu gibi sözcükleri bulursak ne anlama gelecektir bu? Onun çok daha eskiden köküyle, çeşitli ekleriyle var olmuş olması gerektiğini gösterecektir. Bir iki örnek üzerinde duracağım yalnız. Vaktin çoğunu buna hasretmemek için. Mesela Orhun yazıtlarında *öğleşmek* var “danışmak”, “bir bilene danışmak”, “fikir alışverişinde bulunmak” anlamında, “fikir açısından birleşmek” anlamında. Ama *ög* kelimesi yok. *Ög* “akıl” sözcüğü Arapçadan girmeden önce Türkçede kullanılan bir sözcük. Hatta *ögünü başına devşür* diyor Osmanlı Türkçesinde bile “aklını başına toplama” yerine. Evet *ög* yok ama *öğleşmek* var. Demek ki o zaman *ög* de vardı ki ondan türetilmiş ileri bir sözcük olarak. Yenisey yazıtlarına bakıyorsunuz, *öge* sözcüğü var “bilgili”, “hakim”, “bilge” anlamında. Aynı zamanda bir unvan. Demek ki o zaman bunların yaşamış olması lazım. Aynı zamanda çokanlamlılık benim de üzerinde durduğum bir ölçüt olarak, bir kıstas olarak söylenebilir. Ne demektir? Çokanlamlılık bir yerde bir dilin gelişmişliğini gösteren işaretlerdendir. Neden? Bir sözcüğün çokanlamlı hale gelebilmesi için çok çeşitli alanlarda kullanılması, sıklığının artmış olduğu değişik alanlarda kullanılması gerekir. Bugün kullandığımız sözcüklere bakın bazı fiillerin 60- 70 ayrı kullanım yeri olduğunu görürsünüz. Bunlar zamanla olur. Bakıyorsunuz Köktürk yazıtlarına bir *oturmak* hem bir yerde benim yaptığım gibi “oturmak” oluyor hem “ikamet etmek” anlamına geliyor hem “tahta çıkmak” anlamına geliyor. Demek bu dil, öyle bazı Avrupalıların söylediği gibi 8.yy.'dan 500 sene evvel doğmuş olamaz. Örnek vereyim, mesela bugün *üleşmek* sözcüğünü kullanıyoruz hala. Bundan türetilmiş *üülüğ* var. *Üülüğ* çokanlamlı bir sözcük. Hem “pay, hisse” anlamına geliyor taa 8. yüzyılda. Ama bunun kökü olan *ül* kökü yok. *Ül* olmadan *üleşmek* olur mu? Olmaz. Demek ki

bunun da eskiye gitmesi lazım. Sonra *çokanlamlılık* dediğimiz *polysemy* olayı var. Nasıl oluyor bu? Bakıyorsunuz, eşanlamlılık dediğim olay var. Bakıyorsunuz aynı kavram için yakın anlamlı synonym dediğimiz bir çok ögeler kullanılıyor. Ne gibi? Mesela “aldatıcı”, “sahtekar” “kandırıcı”, anlamında Köktürk metinlerinde — ki bu çoğu zaman Çinliler için kullanılmış o zaman — üç ayrı sözcük var. *Kürlüg* var, *teblig* var, *armakçı* var. Hepsi “kandırıcı”, “aldatıcı” anlamında. Bakınız bir kavram için. Demek ki çok daha zengin bir sözvarlığının orada ancak bir bölümünü, çok küçük bir bölümünü görüyoruz. Evet bunların yanı sıra sanatlı anlatım örnekleri ile karşılaşıyoruz. Hem de nasıl biliyor musunuz? Batlıların *rhetoric* dedikleri alanda, doğu dünyasında *ilm-il belaga* dedikleri belagat, güzel söz söyleme, etkileyici söz söyleme alanında örnek oluşturan bir takım pasajlar var Köktürk metinlerinde. Bunlar üzerinde duramıyorum şimdi. Etkileyici söz söyleme, hitabet unsurları var. Bunun yanı sıra bir takım benzetmeler var. Ne gibi mesela? *Ateş gibi, bora gibi geldi* diyor. Bugün hani “yangından kaçır gibi gitmek” var, “fırtına gibi geldi gitti” deriz. Bunlara çok yakın olan birtakım anlatım biçimleri var. Ayrıca yine retorikte söz konusu edilen yinelemeler var. Gerek bir biçimbirim, bir hece, bir sözcük gerekse sözcük gruplarında yinelemeler var. Bu, etkilemeyi sağlar. Birtakım sorulu hitabet örnekleri var. Mesela diyor ki Tonyukuk “sizin hiç böyle bir lideriniz oldu mu?”. Böyle örnekler var. Atasözleri var, deyimler var. Bundan çıkarılacak sonuç kısaca elimizde bulunan bu Türkçenin en eski örnekleri, ne yazık ki elimizde bulunan en eski örnekleri diyoruz, bunlar, bunlar ancak daha yeni bir dönemin ürünleridir. Benim kişisel görüşüme göre Türkçenin oluşumu demeyeyim ama kendine özgü bir dil olarak dünya sahnesine çıkışı o tarihten daha ikibin hatta üçbin yıl öncesine gitmektedir. Tarihçiler tabii çok daha iyi bilirler, maalesef Hun diliyle ilgili olarak elimizde yeteri kadar bir malzeme yok, hatta hiç yok diyebiliriz Asya Hunlarıyla ilgili. Öyle olsaydı eğer ona ait ileride birtakım şeyler çıkarılabilecek olursa Türkçenin daha eskiye gittiği konusundaki bu savlarımın gerçekleştiğini görebileceğiz. Evet bu arada temel sözvarlığı dediğimiz *el, yüz, ayak, göz, kaş, vs. kan* gibi sözcükler üzerinde durmuyorum. Bunlar, hepsi var, aşağı yukarı. Renk sıfatları var.

Efendim, şimdi ne olmuş da o günden bugüne bu yukarıda söylediğim etkenlerle pek çok değişmeler hatta yitirmeler olmuş. Bunlar üzerinde kısaca durmak istiyorum. Özellikle yabancı etkiyle unutulmuş sözcükler benim dikkatimi çekiyor. Şöyle ki, insan kendisinden bahsederken bugün

ne der “vücutum” der, “bedenim” der. Eğer bakarsanız “vücut” Arapça, “beden” Arapça. Hatta Divan şairlerinin kullandığı bir de “ten” var. Bu öteki ten değil, deri anlamındaki ten değil de vücut anlamındaki ten var. Bunun Türkçesi yok mu? Olmaz mı? Uygurlar ki 8–9. asırlar *et-öz* diyorlar. *Et* ile *öz*ü birleştirmişler “vücut” anlamında. Ayrıca onu bitişik sözcük olarak *etöz* şeklinde kullanıyorlar. Uygurlarda bunun yanı sıra bir sözcük daha var “vücut” anlamında. *Yin* sözcüğü, bir tane de *sm*. Eee yeter herhalde değil mi? Karahanlı dönemine geliyoruz. 11. yüzyıla geliyoruz. Orada hem *et-yin* hem *et-öz* bulunuyor. Kutadgu Bilig’de var. Demek ki vücut daha girmede. “Asker”, Türkler asker bir ulustu, “asker” sözcüğü yerine *sü* kullanılıyor (bugün subayda yaşıyor) subaşında yaşamış. Asker için *sü* var. Bir de *çerig* var hani şu yeniçeride devam eden. Ama sonradan Arapça’dan *asker*’i almışız. Hatta *asakir* diye çoğulunu kullanmışız. Evet en ilginç örneklerden birisi de Arapça’dan alınan *akl* sözcüğü; yani bizim “akıl” yaptığımız sözcük. Yok mu bunun Türkçe’si? Olmaz mı? Bir *us* var yeniden canlanan bir de *ög* var. *Ög* “akıl”, demin geçti *öğleşmek* ögesiyle. Peki Türkler ilaç kullanmıyorlar mıydı? Âlâsını kullanıyorlardı. Tıpkı bugün tababette bitkilerden yararlanıldığı gibi o zamanda ilacın Türkçesi *otdu* bir. İkincisi *em* ilaç anlamında. Üçüncüsü onun eşi *sem*. “İlaç” sonradan Arapça’dan alınmıştır. Peki “hekim” yok mu? “Hekim” sözcüğü *ot* sözcüğünden türetilen bir eylemle (*otamak*, *otalamak*) var, *otacı*. Yenisey yazıtlarında da geçiyor *otacı*. Hani bugün kullanın diye söylemiyorum bilesiniz diye söylüyorum. Sonra bir de *atasagun* var. Uygurlar bir de *emçi* kullanıyorlar. *Em* ilaç olduğuna göre, ilaç veren de doktor olduğuna göre *emçi* de “hekim” anlamında. Hasta olmamış mı Türkler? Evet hastalığın ismi *ig*, Türkçe bir sözcük, hasta olan da *iglig*. Hâste Farsçadan sonradan giriyor.

Evet burada size birkaç ilginç sözcük üzerinde durmak istiyorum. Bir sözcüğün bir dilde yüzyıllar değil hatta bin yıllar yaşayabildiğini gösteren bir örnek. Önce bugünden geriye gideyim isterseniz. Anadolu’yu dolaşırsanız bugün “çeyiz”, “başlık parası” anlamında birçok yerlerde *galın* sözcüğüyle karşılaşırız. Bunun asıl şekli çok eskide *kalın*, nazal n ileydi. Bugün bakınız *galın* şekliyle Afyon, Çorum, Malatya, Gaziantep, Sivas ve Kayseri’de “çeyiz” anlamında. Hatta Sivas’ta bir deyim var, *galın götürmek* “evlenecek gencin kız evine Pazar günleri bir armağan götürmesi” anlamında. Bakınız bu sözcüğü geriye doğru izleyelim. Arapça *çeyiz*, aslı *cihaz*dır, girmeden önce Anadolu’da bu *galın* diye

söylenen sözcük Uygur metinlerinde Suci yazıtında, “kızımı çeyizsiz verdim” şeklinde anlatım bulmak üzere *kızımın kalınsız birtim* olarak geçiyor. Yani biraz da övünüyor galiba baba çeyizsiz verdim diye. Bir başka örnek vereyim size. “Nöbet” kelimesi Arapça *nevetten* alınmıştır. Bunun Türkçesi Uygurlarda daha sonra, bugüne, yakın zamana kadar *kezik* ve *keşik* şeklinde anlatım buluyordu. “Nöbet” ve “sıra” anlamında. Daha eskiye gitmeden Yunus Emre’ye bir bakalım. Şöyle diyor Yunus Emre: “*Hiç bilmezem kezik kimin, aramızda gezer ölüm*”. Nöbet kime geldi, sıra kime geldi, aramızda geziyor ölüm, diyor. Bunun *keşik* şekli bugün Anadolu ağzlarında yaşıyor. Afyon’dan Çanakkale’ye oradan Niğde ve İçel’e kadar uzanan *keşik* var. Hatta “nöbetçi” anlamında *keşikçi* kullanılıyor. *Keşikleşmek* “nöbetleşmek”. Bakınız Türkçe’den türemiş, Türkçe’den türetilmiş bir eylem. Evet, Türkler para kullanmaz mıydı? Tabii kullanırlardı. Peki ne diyorlardı buna? *Yarmak* diyorlardı. “Para” nereden geliyordu? İran’dan almışız *pa:reden*. Daha pek çok. Şimdi ilginç bir sözcük olduğuna inandığım bir örnek vereceğim. Biz “peynir”i (*peni:r*) İranlılardan almışız. Türklerin peyniri yok mu? Var. Ne diyorlar? *Uyutma* diyorlar. Nereden gelmiş uyutmak? Çünkü “sütü, yoğurdu katılaştırmak için bekletmek” anlamı *uyutmak* eylemiyle anlatılıyor. Divan-ü Lügat-it Türk’te *udhitma* geçer *uyutma*. Peki bu sözcük unutulmuş mu? E yazın dilinde daha çok aydınlarımız *peynir*’i beğenmişler ama halk ağzlarında bugün yoğurt yapmak için “mayalamak” anlamında *uyutmak* eylemi kullanılıyor, bugün kullanılıyor hala. Isparta, Bolu, Kastamonu, Samsun, Çankırı, Hatay. Bunun yanı sıra bir peynir türü var ki herhalde onu çok uyutuyorlar onun ismi *uyuşuk*. Evet Anadolu’da *uyuşuk* dedikleri bir peynir türü var. Evet bir de şunu söyleyeyim Türkler Anadolu’ya geldikten sonra birçok Arapça dini kavramı da Türkçe’den karşılamışlardır. Bunlar üzerinde çok duramıyorum. Özellikle İstanbul Üniversitesi’nden Topaloğlu arkadaşımızın hazırladığı Kuran çevirileriyle ilgili bir kitapta pek çok örneğini bulabilirsiniz. En basitinden Arapça “mümin” için *inanıcı* var. *Ab-ı hayat*, hayat suyu için üç tane karşılık var. *Dirlik suyu*, *mengü pınarı*, *mengü suyu*.

Şimdi Anadolu ağzlarımızda hala yaşayan bu sözcüklere, bu eski sözcüklere birkaç örnek daha vereyim. Bunlar içinde temel söz varlığı dediğimiz, bir dilin temel kavramlarını ilgilendiren örnekler var. Bunlar unutulmamış, hâlâ yaşıyor. Birkaç tanesini alıyorum ben yalnızca. *İni* sözcüğü Köktürk ve Uygur metinlerinde “küçük erkek kardeş” olarak

geçiyor. Karahanlı döneminde “küçük erkek kardeş”, “kocanın küçük erkek kardeşi yani küçük kayınbirader”, Eski Anadolu Türkçesinde, Türkler Anadolu'ya geldiği zaman, “kayın birader”, için aynı sözcük kullanılıyor. Anadolu ağızlarına geliyoruz; bir bakalım, acaba yaşıyor mu diye. Isparta'dan Samsun ve Yozgat'a oradan Adana dolaylarına kadar “kayın birader” anlamında yaşıyor. Ve de bunun bir prothesis dediğimiz ön türemeye yeni şekli var “güveyin kardeşi” anlamında. Peki “ağabey” ne oluyor? Köktürk ve Uygur metinlerinde *eçi* kullanılır. “Ağabey” aynı zamanda “amca” anlamı vardır. Karahanlı döneminde büyük erkek kardeş, amca anlamı devam ediyor. Anadolu ağızlarına geliyoruz *ici* biçiminde Samsun, Ordu, Gümüşhane dolaylarında “kardeş” anlamında Denizli ve Hatay çevrelerinde “erkek kardeş” anlamında *ece* ile karşılaşılıyor. Bir iki eylem, fiil üzerinde de duralım. Türkçe'nin en eski sözcüklerinden biri de *üzme*ktir. “Kesmek” anlamına gelir, “kırmak” anlamına gelir, “koparmak” anlamına gelir *üzme*k. Anadolu'da çok yaygındır. Peki bu üzme sözcüğüyle bugünkü “üzüntü”, “birisini üzme” arasında ilgi var mı? Gayet tabii. Bu ikinci anlam daha doğrusu deyim aktarmasına uğramış metaforik anlam Türkiye Türkçesi yazı dilinde genelleşmiş, öbürü unutulmuş ama ağızlarda yaşamaya devam ediyor. Yani hep *üzme*k “kesme” “koparmak” anlamına geliyor. Hatta bugün Bolu dolaylarında derler ki “ Bu çocuk benim gücümü üzüyor” yani takatimi kesiyor derler. Evet bir başka fiil *ogurlamak*, “çalma”. Uygurlarda var, Karahanlı döneminde var. Anadolu ağızlarında hep “çalma” hatta bundan türetilmiş “hırsız” sözcüğü var. “Hırsız” anlamında *oğru* kelimesi var. Beni çok ilgilendiren ya da bilmiyorum beni heyecanlandıran bir örnek var. Geçen yıllarda Yenisey'de bulunan mezar taşlarının metinleri üzerinde biraz çalıştım. Orada, hayret ettim, “hizmet” anlamında *yumuş* geçiyor. Yenisey, benim tahminime göre 6. 7. yüzyıllar olacak. Bakıyoruz anlamı “hizmet”, “iş”, “elçilik misyonu”. O zaman bir elçilik göreviyle görevlendirilmiş kişiye de *yumuş* veriliyormuş. Evet Yunus Emre'ye kadar geliyoruz. Bakıyoruz, “iş”, “hizmet”, “ödev” anlamında geçiyor. Afyon'dan Gaziantep'e oradan Kahramanmaraş'a oradan Muğla'ya kadar bu Yenisey yazıtlarındaki sözcük yaşamaya devam ediyor. “İş”, “hizmet buyruğu” anlamında deyimler var. *Yumuş bitirmek*, *yumuş buyurmak*, *yumuş tutmak* gibi. Şimdi bu bilgilere bir ara vererek Anadolu ağızlarının bir genel görünümü üzerinde daha doğrusu sayısal görünümü üzerinde durmak istiyorum. Şimdi birçoklarımız diyorlar ki “Şu bizim sözlüğümüz ne kadar güdük, ne kadar az sözcük var içinde” diyorlar. Ben

şunu da söyleyeyim, eğer bu kanıda iseniz bir de Anadolu ağızlarının söz varlığını içeren derleme sözlüğüne bakın. Ben tek tek saymadım ama sanıyorum 80 ile 100 bin sözcük, varyantlarıyla, varyasyonlarıyla beraber 80 ile 100 bin sözcük arasında.

Öyle bir tutumu var ki Anadolu ağızlarımızın Türkçenin bütün her türlü anlatım yollarından, türetme olanaklarından yaralanıyor. Her türlü eki istediği şekilde kullanabiliyor, böylece istediği kavramı rahatlıkla anlatabiliyor. Bir iki örnek vereceğim, ancak mesela Arapçadan biz “gaflet”i almışız. Bunun akrabası “gafil”i almışız hatta “tegafül” var. Ama *dalmak* fiilinden, eyleminden Anadolu ağızlarında *dalgı* var. *Dalgı* da “gaflet” anlamında. Daha güzeli var zannediyorum. Bir belayı baştan savdınız mı buna *savğı* diyorlar. “Gelmiş geçmiş olsun”, *savğı*. Bunun yanında *düzgü* var mesela. Hem “kılık kıyafet” anlamına geliyor hem de “çeyiz” anlamında da var. Şimdi *sınamak* fiili, Türkçe’de *sınamak* eylemi yazın dilimizde az örneğiyle karşımıza çıkıyor. Efendim *sınamak* var, *sınanmış*, *sınanmak* var sonradan türetilen *sınav* var. *Sınak* “denenmiş” anlamında Bolu, Giresun, Kars, Adana’da. *Sınangı* var “deneme”, “deney” anlamında, *sınangılı* “deneyimli” anlamında. Böyle çok örnekler var. biz “lokma” sözcüğünü Arapça’dan almışız. “Lokma”. *Sokum*, *dıkım*, *dıktı*, *dıkın* ve *banak* var. işte hepsi size “lokma”. Farsça’dan “merdivan”ı almışız “merdiven” yapmışız. Ama Anadolu’ya bir bakın, *basmak* kökünden *basak*, *basancak*, *başçık*, *basıcak*, *basgıç*, *baskancak* var, ayrıca *inmek* kökünden *inecek* var. *Ayak* adından *ayakçak* var, *ayakça* var. Dikkat ederseniz gayet kolay karşılık bulunabilirler. Ama eğer şimdi sözcük türetirseniz bazı noktalara dikkat etmeniz lâzım. Bir kere kavramı iyi karşılması lâzım. Türkçenin yapı kurallarına uyması lazım. Öyle olduktan sonra haydi haydi benimsenecektir. Evet bakınız Türkçede “demet” var. Anadolu Rumcasından alınmıştır *demetiyon*. Bir de “deste” var. Bunu da Farsçadan almışız. Yok mu bunun Türkçesi? Anadolu’da çok yaygın olan *bağlam* var. Evet ki bugün biz dilbilimde *bağlam*’ı kullanıyoruz biliyorsunuz. Efendim havuç bize yazın dilinde *havuç* olarak öğretilmiş. Biz de öyle öğrenmişiz. Ama Anadolu’ya bir bakın, 15-20 kadar havucun adı var; kimi diyor ki *yerebatan*, *yeregeçen*, *yerekaçan* var, *kızılot* var. Çok çok çeşitli bir hazine yani “havuç” Anadolu ağızlarında. Bir “hasis”, “cimri”, “pinti” kavramını alın. Yalnızca *kısmak* kökünden *kısgıç* var, *kıskıs* var, *kısmık* var, *kısırgan* var. Ama Arapça “hasis”i de almışız, Farsça “cimri”yi de almışız. Bir de “pinti” var da onun nereden geldiği

belli değil. Onu bilemiyorum. Anadolu'da öyle ilginç karşılıklar var ki benim *Türkçe'nin Gücü* kitabımda da vardır. Mesela "bisiklet" için *cansız at* kullanırlar Elazığ civarında. Sandalye için *oturgaç*, öyle ya, bir alet ismi. "Kevgir" için de bir bileşik sözcük *aşsüzen*. Kevgir de Türkçe değil çünkü. Böylece pek çok kavrama karşılık bulunmuştur. Binlerce, onbinlerce kavrama karşılık bulunmuştur.

Şimdi geliyoruz deyimler konusuna. Deyimlerimiz için kısaca şunu söyleyebilirim. Bir kere bugünkü yazın dilimizde yirmibin kadar deyim var. Sözlüklerin hepsi bunu almamıştır. Bunların büyük bir çoğunluğu sanatlı anlatıma yönelir. Dünkü Şiir Dili konuşmamda hatırlarsanız, hatta poetic function denen şiirsel işlevden de yararlanmaya çalışır. Evet, burada hepimizin bildiği deyimler üzerinde duracak değilim. Yalnız şunu söyleyeyim. Deyimleştirme denilen dilbilimde, *Idiomatization* denen Almanca kavram birkaç sözcüğün, birden çok sözcüğün yeni bir anlamı dile getirmek üzere kullanılmasıdır bu deyimleştirme. Tıpkı *pişmiş aşa su katmak*, *pireyi deve yapmak*, *saman altından su yürütmek* gibi örneklerde görüyoruz bunu. Bir de bunun dışında kalıplaşmış birden çok sözcükten oluşmuş deyimler vardır. Bunlar, mesela deminki örnek *pişmiş aşa su katmak* veya *soğuk su katmak*, bu bir anlam olayı, bir somutlaştırma, bir metaforudur. Bu arada betimleme yani tasvir gösteren deyimlerimiz vardır. Ne bileyim, *sağ eliyle sol kulağını göstermek* gibi. Benzetmelerden çok yararlanır deyimlerimiz. Çok güzel örnekleri vardır bunun *çorap söküğü gibi gitmek*, *tereyağından kıl çeker gibi çekmek* gibi. Evet, bunun yanı sıra deyimlerde bir de metonimy dediğimiz ad aktarması örnekleri vardır. Bir "ölmek" sözcüğü için bir bakın, kavram için, neler var Türkçe'de: *vadesi yetmek* var, *eceli gelmek*, *öbür dünyaya gitmek* var, *aramızdan ayrıldı deriz*, *dört kolluya binmek* var. Argoda çok daha komik olanları var vs. vs. Taa Köktürkçeden bu yana baktığımız zaman deyimlerin Türkçede yaşadığını görüyoruz. Mesela Köktürk metinlerinde *menin sabunum sımadı* diyor. "Benim sözümü kırmadı". Demek ki sözü kırmak o zamanlar metaforik bir anlatımla kullanılıyormuş. Efendim, Yenisey kitabelerinde, birinde bir ölenin ağzından yazılmış, diyorki "ben" diyor, "üç yaşında anasız, beş yaşında babasız kaldım. İşte beni falanca büyüttü. Adam etti. Kişi kıldı" diyor. Taa o asırda *kişi kılmak* diyor. Evet, bu deyimlerimizden bir kısmı değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Hakaniye Türkçesi yani Karahanlı Türkçesinde kullanılan deyimlerden bir bölümü hiç değişmeden gelmiştir. Bir bölümü değişerek ya da bir bölümü de unutulmuş geçmişin karanlıklarında kalmıştır. Şimdi Kutadgu Bilig'de

sizin üniversitenizin hocalarından Zafer Önler'in saptadığı enteresan örnekler var. Mesela *könül virmek* (?) "gönül vermek", *könül sımak* "gönül kırmak", *yüz evirmek o benden yüz evirdi* "yüz çevirdi" gibi örnekler var. eski Anadolu Türkçesinde *gönlü kararmak var*, *elden ayaktan düşmek* var. Kısacası birçok deyimimiz yüzyıllar boyu yaşayarak bugüne kadar geliyor, bazısı biraz çekidüzen veriyor kendine, yeni sözcüklerle değişerekten. Ama unutulmalar var. Çünkü dilin, biliyorsunuz, özellikle taa Wilhelm von Humbolt'un koyduğu bir ilkesi vardır: Dil, "Sürekli değişme durumunda olan bir canlı, zihin faaliyetidir" der. O düşünce doğrultusunda bir kısım ölüyor, bir ölü deyim yeniden oluşuyor. Şimdi *entel takılmak*. Bundan 50 sene evvel yoktu. Hatta otuz sene evvel de yoktu. Bu da yeni çıktı. Yalnız biraz hoşumuza gitmeyen bir deyim olsa dahi. Evet şimdi unutulmuşlardan bir iki örnek vereyim. Eski Anadolu Türkçesinde yani Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra kullandıkları, oluşturdukları yazın dilinde *soğuk demir dövmek* "boşuna iş", "boşuna uğraşmak", "boş işle uğraşmak". *Yel kovmak*, *falanca yel kovuyor* dedikleri zaman "boş işle uğraşıyor" demek. *Gönül çekinmek* "özlem duymak". *Kol but olmak* "paramparça olmak" demek. Bakınız bunlar unutulmalardan.

Şimdi Anadolu ağızlarına geliyoruz. İşte size yeni bir derya. Deyimlerden bir kısmı bizim bugün kullandığımız deyimler, ondan sonra bizim bugün unuttuğumuz Eski Türkçeden gelen deyimler var. Üçüncü olarak kendi oluşturdukları deyimler var ki ben bayılıyorum. Şimdi Anadolu ağızlarımızda yine olaylar, durumlar, davranışlar, karakterler, insanların fiziksel ve ruhsal özellikleri deyimler halinde dilin arşivine konmuş durumda. Ben şimdi şöyle bir kavramı, şöyle bir anlamı alacağım. Bir işte umduğumuzu bulamayabiliriz, düş kırıklığına uğrayabiliriz. Bunu en canlı, somut adeta bir sahneye koyarak anlatım deyimlerimizde görülür. Anadolu ağızlarında şöyle deyimler var, yalnız bu deyimlerden üç deyim vereceğim. Birisi kadın ağzından söylenmiş. Birisi erkek ağzından söylenmiş. Öbürünün cinsiyeti belli değil. Kadın ağzından söylenen şöyle:

Beni ister ensesi bitli
Ben isterim beli divitli

Beli divitli, eskiden hokka kalemler yazıcılar mürekkep yalamış olanlar kullanırlardı. Ben öylesini bekliyorum, beni ensesi bitli istiyor. Yani ne umdum, ne buldum. Erkek ne diyor biliyor musunuz?

*Ben isterdim gözü siirmeli
Onlar yolladı köyden siirmeli*

Bu da Trabzon'dan derlenmiş. Öbürü Samsun. Şimdi ne umduk ne bulduk için üçüncü bir şey var:

*Vardık kebab kokusuna
Gördük eşek dağlıyorlar*

Bu deyimlerin varyasyonları, çeşitli varyantları, değişkeleri var. Bakıyorsunuz Bitlis'te bile aynı söz var. Ama şöyle diyor:

*Çapti (?) kebab kokusine
Bakti eşek dađlaniyi*

Çok fakir olmak konusu anlatılırken bu sefer nükteli anlatım var dikkat edilirse. Çok hoş bir nükte var: Çok fakir olmayı anlatırken, çok fakir kimseyi *öksürse uçkuru kopacak* diyorlar Ayancık, Sinop'ta. Şimdi bunların içinde söz sanatlarında, retorikte ve belagatta yeri olan bir takım öğelerden yararlananlarla karşılaşıyoruz. Mesela *antithèse* denen karşıtlama, karşıt kavramları bir arada kullanıyorsunuz, daha etkileyici bir anlatıma yönelmiş oluyorsunuz. Mesela şöyle bir şey var:

*Çalımına bakarsın çırak durasın gelir
Evine bakarsın sadaka versin gelir*

Yahut

*Sürüsünü ben güderim
Gelinini kel alır*

Niğde'den derlenmiş. Efendim, benzetmeler var. Tabii çok örnek var da bunların hepsini vermeme olanak yok.

Bakınız herşeyden haberi olan tipler vardır. Bunlara Konya'da '*kaynana kulağı*' diyorlar. Evet. 'Dönek, sözüne güvenilmeyen insan için Niğde Bor civarında derlenmiş '*sac üstünde bazlama*' var. Çevrile çevrile pişiyor. Böyle örnekler pek çok ve de şiir dili öğelerinden uzun uzadıya

yararlandığını görürüz. tabii yazın dilimizdeki örneklerde de halk dilimizdeki örneklerde de. Ne gibi? Uyak, hece sayısı, yenelemeler, duraklar vs. Öyle ki .ben saptadım epeycesini, halk şiirimizin, bir maninin iki dizesi, iki mısra yanyana gelmiş gibidir. Birçok deyimlerimizde, Anadolu'da bulunan. Mesela 7+7. İki gruplu, iki mısralı maniden alınmış gibi bir söz. Giresun, Rize'de: 'Ağa bir hatun aldı, belayı satın aldı'. İzmirden herhalde kadın ağzından söylenmiş 'Kaldım evlat eline, sıkça yalvar geline'. 7+7. Muğladan derlenmiş: 'Kılığı ağam kılığı, yediği ekme kırığı'. 8+8'le, 9+9'la, yani birinci mısra, birinci önerme ile ikinci önerme aynı sayıdaki hecelerle oluşturulmuş deyimler var. Mesela Kayseri ve Bolu'da 'Yaza çıkarttık danaı, beğenmez oldu anaı' var. Bunu da, hani, başkalarını beğenmez hale gelenler için kullanıyorlar. Atasözlerinde de yine geniş bir deryayla, büyük bir denizle karşılaşyoruz. Burada ben atasözleri üzerinde uzun uzadıya duramayacağım, vaktinizi fazla kullanmak istemiyorum. Şunu söyleyeceğim: hep söylenir zaten, atasözleri de bir ulusun kültürünün aynasıdır, yansıtıcısıdır. Arap'a bakarsınız 'deve' ile ilgili pek çok deyim ve atasözü vardır. Türk'e bakarsınız atla ilgili pek çok atasözü, deyim vardır. Ben size burada çok aykırı bir dilden, Koreceden bir atasözü vermek istiyorum. Korecede şöyle bir atasözü vardır: 'Balina kavgasında karidesin sırtı patlar'. Şimdi bir şeye dikkatinizi çekerim, arayın bakın. Ne balınayla atasözümüz var, ne karidesle atasözümüz var. Ama Türk ne diyor: 'Atlar tepişir, eşekler arada ezilir'. Çünkü at bize çok yakın. Bizim Divan-ı Lûgat-it Türk Karahanlı Dönemini incelediğiniz zaman yüzlerce, hatta binlerce diyebilirim, atasözüyle karşılaşılırsunuz, 'sav' adı altında. Bunların içinden bir kısmı günümüze kadar geliyor, bir kısmı da malasef unutulup gidiyor. Ama hiç değişmeden, hemem hemen hiç değişmeden gelenler var. Mesela, nasip kader, hani Allah herkese nasibini verir gibilerden ta o zaman 11. yüzyılda 'Ağılda oğlak togsa, arıkda otu ünere' diyorlar. Yani ağılda eğer bir oğlak doğarsa, ilerdeki su geçidinde onun otu kendiliğinden biter. Bugün araştırırsanız eğer 'Ağılda oğlak doğsa, ovada otu biter' biçiminde görüyorsunuz. Eski Türkçede, daha doğrusu Karahanlı döneminde 'Közden yırasa, köngülden hemen yırar', 'gözden uzak olan gönülden de uzak olur' var. Hatta biraz değişmiş olanları da var. Mesela Divan-ı Lûgat-ı Türk'te şöyle diyor: 'Tünle yorup', yani geceleyin yürüyüp, 'kündüz sevülür'. 'küçükken (küçükken) eflenip (evlenip) ulgatu (büyüyünce) sevülür'. Bu bizim şeyi çok yakın anımsatıyor: 'Erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır'. Bakın size bugün küçülmüş bir atasözümüzü söyleyeyim, Divan-ı Lûgat-ı

Türk'te, bu da 7+7 hece sayılı bir söz: *'birin birin'*, yani birer birer, tek tek *'bin olur'* bin olur. Birer birer bin olur. *'Tama tama köl olur'* damlaya, tammak damlamak, *'damlaya damlaya göl olur'*. Biz birincisini artık unutmamız ikincisini kullanıyoruz. Anadolu ağızlarında çok ilginç atasözleri var. Ben bunları kısaca bir iki örneğe değineceğim. Bunlar bizim yazın dilinde bilmediğimiz, ama bugün yaşayan ve saptanabilen örnekler. Bakın özgün örnekler, Senirkent'ten derlenmiş: *'Yiğit harpte, dost kentte, kâmil insan hiddette belli olur'*. *'Parmağını kes pazara çık, em buyuran çok olur'*.

Burda bir şey dikkatinizi çekti mi? Ta Uygur dönemindeki 'em' yaşıyor, nerde yaşıyor? Bor Niğde'de yaşıyor.

Bakın tezat sanatı ile: *'Bol zamanda kıt harcanan, dar zamanda bol harcanır'*, Mudurnu Bolu'dan. Tezat sanatıyla. Sonra, yine tezat sanatından bir örnek *'Âlim yaşadıkça koç olur, cahil yaşadıkça hiç olur'*. Bakınız âlimle cahili karşılaştırıyor, tezat. Ama 9+9 sayılı.

Çok eski bir Türk sözü, başka metinlerde de var: *'Kızın var, sızın var'*. Ana baba ağzından söylenmiştir. Uyaklı bir örnek: *'Maraba insanı eder haraba'*. Van'da söyleniyor. Biraz da öksüzü kötülüyor ama, Silifke'den derlenmiş bu: *'Yavşak büyür bit olur, öksüz büyür it olur.'* Evet.

Bunların yanısıra Türkçenin her döneminde çok geniş bir kullanımı olan ikilemeler var. Bunlar üzerinde artık durmayacağım. İkilemeler en eski ürünlerimizden bugünkü Anadolu ağızlarına ve yazın diline kadar Türkçenin bir özelliği, başta, önde gelen bir özelliği olarak karşımıza çıkıyor. İkilemeyle biz çok daha güçlü bir anlatıma ulaşabiliyoruz. Ne gibi? Mesela, bir insana çok yalvararak razı ettik, yerine siz dersiniz *'yalvar yakar razı ettik'* buradaki anlatım gücü çok daha fazla. Her sözcük türünden ikileme yapıyoruz. Hatta başına 'm-' getiriyoruz. *'İstanbul mistanbul'* da diyebilirsiniz *'Orhan morhan'* da diyebilirsiniz. Bakınız bu kadar geniş bir ikileme yapma eğilimi var Türkçenin. Ben araştırdım, bir tek Korece buna yaklaşıyor. Japoncada daha az, Batı dillerine bakın, sayın elliyi altmış geçmez. Ama Türkçede her dönemde, her lehçede, gidin Kazakçaya bakın, gidin Türkmenceye bakın, her lehçede biz ikilemelerle karşılaşıyoruz. Ta Uygurlarda *'aş içgü'* diyor *'yiyecek içecek'*. *'Üge alkayu'* diyor *'överek'*. Hatta yansımali ikilemeler var ki bu çok ilginç, aynı ikilemenin varyasyonlarıyla karşılaşıyoruz. *'Çıtır çıtır'* var, *'Çatur çatur'* var. *'Çatur çatur'* var. Hepsinin yeri ayrı. İkilemeli yansımali birleşimlerde, mesela *'bıcır bıcır konuşuyor'*. Bunu siz ancak bu şekilde

konusan küçük çocuğun eylemini anlatmak için kullanırsınız. Böyle çok ilginç deyimleşmiş olanlar var.

Anadolu ağızlarımızda da kendine özgü pek çok ikilemeler var. Mesela, hiç benim yazın dilinde duymadığım *'beceriksiz'* anlamında *'ebelek gübelek'* var. Evet. *'Yıldı yucuk'* var *'yarım yamalak'*. *'Oyum oyum olmak'* var. *'Çok üzülme'*. *'Ut gücüm'* var. *'Utanma sıkılma'*.

Bunların yanısıra ayrıca bir de ilişki sözlerimiz yahut kalıp sözlerimiz var, ki bunlar üzerinde duramayacağım, yalnız şunu söyleyeyim ki bir araştırın, yabancı dillerle uğraşınlar. Bu gündelik kullandığımız dildeki *'güle güle, uğurlar olsun, hoş geldin'* gibi söylenmesi gelenek olmuş, âdet olmuş sözlerle bir karşılaştırmaya bakalım. Karşılaştırmalı dilbilim yapalım. Bizimki kadar zengini var mı? Çok anlamlısı var mı? Bakınız bir tek *'güle güle'* yi biz giden kişinin arkasında söylüyoruz; yeni giyinmiş bir kimseye *'güle güle giy'* diyoruz; ev tutmuş yahut eve taşınmış adama *'güle güle oturun'* diyoruz. Hatta deyim var: *'güle güle oturuna gidiyoruz'* diye. Adamcağız ütü almış *'güle güle kullan'* diyoruz. Ve bu kullanılanların dışında da yalnızca su veren kimseye *'su gibi aziz ol'* diyoruz. Bu ilişki sözcükleri açısından da Türkçe çok geniş olanakları olan... Evet.

Bu verdiğim, bir nebze verdiğim örnekler bir engin deniz karşısında bulunduğumuzu ortaya koyuyor. Bu engin denizi biz yeterince canlı, temiz tutabiliriz. Anadilimize inanırsak, onu özenle korursak. İlginiz için çok teşekkür ediyorum.

SORULAR-YANITLAR

Dinleyici: İkilemelerde eşanlamlıların kullanılması hakkında ne diyeceksiniz? Yani *'bağ bahçe'*, *'ev bark'*, *'barınmak'tan 'bark'*, *'ev'* de *'barınak'* anlamında. Bunların eşanlamlı olarak kullanılması ikilemelere ne katar?

Doğan Aksan: İkilemelerde bir kural yok. Her türlü sözcüğü, özellikle de eşanlamlıları bir araya getiriyoruz. *'Doğru'* Türkçe. *'Durust'* (dürüst) Farsça'dan almış. Yani *'doğru dürüst'* yapmış olunuyor. Ne milliyeti önemli, ne kökeni önemli. Ama bir araya getirilebilir durumdaki her türlü sözcüğü bir araya getirebiliyoruz. Burada verdiğiniz örneğe dikkatinizi çekelim. *'Ev bark'* *'eb bark'*. Her ikisi de Köktürk yazıtlarında geçiyor. Her ikisi de çadır ve o günkü ev nasıl olduysa onu

anlatan, aynı zamanda aynı zamanda 'ordugâh' 'ordunun konakladığı yer' anlamına gelen, 'çadır' anlamına gelen sözcükler. Eşanlamlıların bir araya getirilmesi anlatıma, bana göre daha da güç veriyor. Ne dedim demin? 'Yalvar yakar'... 'Yalvara yakara' da diyebilirsiniz. Bu anlatımı güçlendiren, hem semantik açısından, Türkçenin semantiği açısından önemli, hem morfolojisi açısından, hem de leksikolojisi açısından önemli bir şey. Yani Türkçedeki bu görünüş herhangi bir dilde kolay kolay görülecek bir durum değildir. Fiilleri alırsınız 'koşa koşa geldi', 'koşaraktan geldi' dediğimiz gibi 'koşup geldi' de diyebiliyoruz. 'Koşup koşup geldi' de diyebiliriz. Yani son derece geniş anlatım olanağı veriyor.

Dinleyici: Siz daha çok geçmişe dönük örneklerden verdiniz. Deyimler için, atasözleri için ve ikilemeler için... Şu anda günümüzde ikilemeler, atasözleri ve deyimler üzerine yeni türetmeler çok az. Üretilmiyor, unutulmaya yüz tutuyormuş gibi geliyor bana. Bunun için ne diyeceksiniz? Artık unutulmak gibi bir duruma mı düşmüş? Daha çok, şu anda bilgisayarın ve internetin devreye girmesiyle artık onların, bu deyimlerin yerine, bilgisayarla ve internetle ilgili deyimler üretiliyor çok az olmakla beraber... Bunlar için ne diyeceksiniz? Teşekkür ederim.

Doğan Aksan: Sağolun. Yalnız, terimle deyimi karıştırmamak lazım. Yabancıların terminolojisiyle ilgili özellikle teknik terimler herhangi bir alanın özel kavramlarıdır. O ayrı bir konu, ona değinelim. Ama atasözü de bugün türetilmez. Bugün birileri çıkar ortaya bir eserde, bir hitabede, bir yerde bunu söyler, yarınki kuşaklar onu Türkler atasözü diye kullanmış, diye geçer. Yani bugün şimdi ben desem ki: 'İçinizden n'olur biriniz atasözü yapın', bu olmaz. Ancak söylenmiş söz zamanla atasözü haline gelebilir. Yalnız deyimlerde haklısınız. Yeni yeni deyimler oluşturuluyor. Mesela, Türkçede 'kendi ayakları üstüne basmak', son yıllarda çıktı. Türkçe mi acaba? Ayhan Hocanıza sorun. Çeviri deyimler. Ha, Çeviri deyim olmamış mı daha evvel? Biz Farsça'dan çok deyim çevirmişiz. Farsçadan çok sözcük almışız ya, mesela şunu söyleyeyim tanıyacak mısınız? 'Kulâh-i Ali ra be Veli, ve Kulâh-i Veli rabe Ali'. 'Alinin külahını Veliye, Velinin külahını Aliye'. Bunu biz olduğu gibi çeviriyle almışız. Şimdi İngilizceden yapıyoruz aynı şeyi. Pek çok örnekleri hocalarınız derslerinizde verir, ben bunlar üzerinde durmak istemiyorum.

Deyimler zaman içinde özellikle yazarların, sanatçıların kullandıkları bir takım özel bağdaştırmaların zaman içinde yerleşmesiyle, yaygınlaşmasıyla dilde yerleşir. Onun için şuna dikkat edebiliriz. Yabancı kökenli pek olmasın. Yahut ‘*entel takılmak*’ gibi saçma sapan bir deyim olmasın. Hakkınız olduğu bir konu da var: çok çok az okumaya başlayan, çok az okuyan bir ulus olmaya başladığımız için, bizim kendi deyimlerimizi de bilmiyoruz. Mesela ben kendi öğrencilerime, kulakları çınlasın, her zaman söylerim. Çocuklar n’olur, biraz daha kitap okuyun, biraz daha çok deyim öğrenin. Benim söylediğim deyimlerin anlamını anlamıyorlardı. Yahut, tanım, yani ‘definition’ çok zor bir şeydir ama, tanımını yapamıyorlardı. ‘Ne olur’ diyordum ‘biriniz bana şu deyimın tanımını yapın’: ‘*Bayram değil seyran değil eniştem beni niye öptü*’. Tanım yapamıyorlardı. Şunu söyleyeceğim. Ne kadar çok okursanız dile o kadar çok egemen olursunuz. Ne kadar çok okursanız o kadar daha rahat yazarsınız. O kadar daha rahat konuşursunuz.

Terimlere gelince orada çok haklısınız. Bir ara da duymuştum. Galiba Fas’ta mı Tunus’ta mı, demişler ki, “Dünyada ne kadar terim varsa bir araya getirelim”. Bir milyon terim saptanmış. “Hadi bunları Arapça’ya çevirelim”. Bir de bakmışlar ki uzay mekiğinin yapımı için onbeşbin terim çıkmış karşımıza. Onbeşbin terim yalnız uzay mekiğinin kendi özel kısımlarının yapılması için ekiplerin çalışmalarında karşılaşılan terimler bu sayıda. Bizim yapacağımız şu: Hemen Osmanlı aydınının vaktinde yaptığı gibi, Arapçasını Farsçasını hemen almamak, terimleri mümkün olduğu derecede güzel karşılıklar bularak onları kullanmak. Bulunanları kullanmak. Bakınız ben her yerde söylerim, Türkiye ilk olarak bilgisayar geldi aman ne isimleri var: Bazısı Almanca’dan çevirerek ‘*elektronik beyin*’ dedi. Olmadı. Bazısı ‘*kımpıtır*’ dedi o da olmadı. Bazısı ‘*kompiütür*’ dedi. O da olmadı. ‘Kompüter’ de bari. ‘Kompüter’ de var. Ama bir arkadaşımız çıktı, efendim, ‘*bilgisayar*’ türetti, Ondan sonra da ‘yazılım’ var. Sizler benden daha iyi biliyorsunuz, çok Türkçeleri var. İyi türetin ve biraz Türkçesi olsun deyin, yerleşecektir.

Dinleyici: Ben de günümüzdeki Türkçenin sözcüklüğüne ilişkin çok karşılaşılan ve çok da kolay tanımlanamayan bir duruma ilişkin soracaktım. Gerçi siz sözcüklüğünün gelişiminde Türkçenin diğer dillere açıklığı konusunda bir saptama yaptınız. Belki bundan kaynaklı bir değişim. Tam önek olmayan ama önekimsi bir görünüm sunan ‘ön, öz,

alt, üst, iç' gibi söz öğeleriyle yapılan yeni sözcüklerimiz var. 'özbilinç, önbilgi, önyargı' bunları nasıl değerlendiriyorsunuz? Bu çünkü biraz Türkçenin biçim yapısının da zorlayan bir durum.

Doğan Aksan: Haklısınız. Bu çok düşünülen, üzerinde durulan hatta tartışılan bir konu. Yalnız Türkçenin kesinlikle emin olduğum, belki de herkesin bildiği bir özelliği var. O da hiçbir şekilde önek bulunamaz. Peki bunlar ne diyeceksiniz? Bunlar birleştirme eğiliminin örnekleridir. Orda bir fark var yalnız. Bu gibi sözcükler hep tek heceli. Kimi zaman ulama, *liezon* yapılabilen örnekler. 'İçek, önek' de olduğu gibi. Ama kısa oldukları zaman ek gibi düşünülebiliyor. Bunlar ek değil ki. Bunlar ne yapım ne de çekimde görev gören biçimler. Bunlar ayrı sözcükler. Nasıl ki 'delikanlı' diyoruz, 'sacayağı' diyoruz, 'kalkıyruk' diyoruz, hatta hatta 'kılıbık' diyoruz, 'Kıl+ibik' ten olmuş 'kılıbık'. Böylece bunlar ayrı sözcük olarak düşünülme zorunda. Benim kişisel kanım bu.

Dinleyici: Hocam, Doğuyla Orta Asya'yla ilgili sözlerden bahsettiniz. Benim sorum şöyle olacak: Türkler batıya göç ettiğinde bir devlet kurdu: Avrupa Hun Devleti. O günlerden bu güne kalan bir de ülke var: Macaristan. Benim sormak istediğim şu: Mesela, Hunlar ve Macarların devlet adı olarak mesela Almanlara *Germen* diye geçer ya, *Germen* diye geçer, Macarlarda da *Hun* diye geçer. *Hun* bizim Türkçe bir kelimemizdir. Sanırım ordaki 'gary' eki de Macarlar'ın kendisine ait bir ek. Slavlaşma, o dilin kendi bir özelliği. Benim sormak istediğim şu: Mesela, bir Türkçe ekle, mesela, *Slav* bir kelimenin birleşiminden oluşan ekleri siz nasıl değerlendiriyorsunuz? Mesela *Hun* kelimesi Türkçe ama *gary* Macar bir kelime sanırım.

Doğan Aksan: Evet. Güzel. Şimdi, ben bu sözcükler üzerinde durmadım. Özel isimler kişi adları yer adları üzerinde durdum ama... Yalnız Macarlar kendilerine 'Magyar' derler .O, galiba *Hungary* denen şey daha çok macaristana yabancılarının söylediği bir şey olsa gerek. Ve de tarih konusunda benim uzmanlığım olmadığı için de o bakımdan benim söyleyeceğim bir şey yok. Ama bu konuda, özellikle bakınız Macarcada Türkçeden girme yedi yüz kadar sözcük vardır. 'Elma' sözcüğünden tutun da 'var'a kadar. " 'Cebimde alma var' dersiniz Macarlar anlar" derler. Efendim . Yalnız tarihsel gelişmesi ve o sözcük üzerine bilgim olmadığı için bir şey söyleyemeyeceğim.

Dinleyici: Türkçedeki ve İngilizcedeki deyimler ve atasözleri üzerindeki benzerliklerle ilgili bir araştırma yaptım. Ve yüzlerce adeta mot-a-mot çeviri biçiminde benzer örnekler var. Bu acaba bir dilin bir diğerinden, tıpkı bizim gibi Arapça Farsça ve batı dillerinden aldığımız sözcükler gibi bir tür ithalat mı? Çünkü burda bir çeviri var en azından bu deyimlerde var. Mesela, bazı örnekleri vereyim de: ‘*A lot of water has passed under the bridge*’ gibi bir söz bizde de ‘*köprüünün altından çok sular geçti.*’ deniyor veya ‘*An eye for an eye tooth for a tooth*’ ‘*göze göz dişe diş*’. Bir de bazılarında farklılıklarla birlikte aynı kavramlar kullanılarak benzer olaylar anlatılıyor. Mesela, İngilizcedeki ‘*barking dogs don’t bite*’ yerine bizde ‘*havlayan*’ yok, ‘*Isıracak köpek dişini göstermez.*’ deniyor. Bu acaba vaktiyle bir tür kültürel yaklaşım yaşandığı için mi bu şekilde benzer ya da çok yakın atasözleri ve deyimler oluşmuş? Yahut da hakkaten bir toplum bir diğerinden almış mı bunu?

Doğan Aksan: Çok güzel. Efendim, bu açıdan incellerseniz bakarsınız bir Hollanda atasözü de Türkçedekine benziyor, bir Arap atasözü... Hatta bazı yazarlar yanılıyor. Diyor ki Arapçadan çevrilmiştir veya Türkçeden Arapçaya... Fakat şöyle bir gerçeği akıldan uzak tutmamak lazım. Dünyada insanoğlu bazı olayları, bazı duyguları hep aynı şekilde yorumluyor. Yani aynı doğrultuda yorumluyor. Bakınız aynı soru benim karşıma ne zaman çıktı.. Ta ben doktora tezimi hazırlarken ‘Allah Allah’, *Fransızlarda “loin des yeux loin du coeur”* var. Başkaları da var böyle. Almanlara baktım. ‘*Aus den Augen, aus den Sinn*’ var. Allah Allah. ‘Eyvah’ dedim ‘benim işim zor. Bunlar çeviri mi? Değil mi?’ Tuttum bu ‘*gözden uzak olan gönülden de uzak olur*’ Bir de baktım ki Divan-ı Lûgat-it Türk’te var. Ha, o zaman ne İngilizceyle ilişki var, ne Fransızcayla ilişki var. Fransızinkini inceledim o da gerilere gidiyor. Ha, demek ki bazı konularda, toplumlar birbirinden bağımsız olarak aynı yargıya varıyor. ‘*Vakit nakittir.*’ Arayın. Arabında da var. Fransızcada da var. İngilizinde var. Almanında var. Bulgarında var. Ama ne olmuş biliyor musunuz? Türk atasözleri ve deyimleri Bulgarcaya geçmiş. Çevrilmiş. Mesela, Birisi bir başkasına benzerse ‘*dibine düşer*’ falan der. Bakıyorsunuz Bulgarcada var. Ha, bu etkileşimler az değil. Şimdi bizde de İngilizcenin bir çok deyimleri, anlatım biçimleri geliyor. ‘*Sen benim için çok özelsin.*’ Türkçe mi arkadaşlar Allah rızası için. Bu gibi anlatımlar giriyor. İlişki halindeki toplumlarda bu çeviriler çok oluyor. Mesela İranlılardan biz deyimler

alırken, her zaman bildiğimiz bir takım atasözleri veya deyimlerin de bunlar arasından olduğu izlenimine kapılıyoruz. Mesela 'Güneşi balçıkla sıvamak'. Eee? Biz mi aldık onlardan, onlar mı? O ama 'kille' diyor. Biz balçıkla diyoruz. Araştırmak lazım. Onun için leksikolojisini araştırırız. İlk nerde geçiyor? Şu ilk nerde geçebildiğini bir bulsak bizim metinlerimizde... İşte İngilizin Fransızın, Almanın bir çok şeylerine bakarsınız, 'yaprak' sözcüğü ilk defa falanca yüzyılda falanca kişni şu eserinin şu sayfasında geçiyor. 'Littré' sözcüğünü açın, vardır. Oxford sözlüğünde vardır. Grimm sözlüğünü açın vardır. Bizim çok şükür ki tarama sözlüğü var, 13'üncü asırdan bu yana olanları almış ama daha yapılacak çok şeyimiz var. İnşallah Türkolog arkadaşlarımız genç arkadaşlarımız bu çalışmalara girşirler diyorum.

Dinleyici: Hocam sizin de çok güzel anlattığınız gibi şimdi Türkçenin çok zengin bir dil olduğu ortada. Ama beni bir birey olarak çok rahatsız eden bir durum da sizin daha sonra eklediğiniz gibi bizim kendi insanlarımız kadar kendi dillerine sahip olamayan başka bir insan topluluğu daha hayal edemiyorum. Esas mesele bu bence.

Doğan Aksan: Edin. Onu söyleyeceğim size. Var. Var, var.

Dinleyici: Olabilir. Ama bizim bu durumumuzun oldukça zor bir durum olduğunu değiştirmez. Türkçe var mükemmel bir dil olabilir ama biz belki ona layık olamıyoruz. Önemli olan onun, ona ulaşmaktır ama biz nedense, tekrar söylüyorum, belki biraz heyecandan söyleyemedim. Ama siz dediğimi anladınız. Teşekkür ederim.

Doğan Aksan: Anladım. Evet, çocuğum. Şimdi çok haklısınız; fakat gerçekten dünyada öyle diller var ki adeta kabuk değiştiriyor, derken özü değişmeye başlıyor. Bunun pek çok örneği var. Afrika dillerinde. Son zamanlarda tespit edildi. Öyle diller var ki bir Alman ekibi gitti, Büyük sahra civarında, Allah Allah, 200 yeni dil buldu, kaç sene evvel. 200 yeni dil hiç duyulmamış. Buna karşılık bakıyorsunuz o kavimin dili öbürüyle iki kavim birleşince karışık bir şey oluyor, derken kendi niteliğini kaybediyor. Şimdi Asya'da konuşulan Tacik dili var. Bunu Türkçeye dönen bir dil kabul ediyorlar. Çünkü Özbekler var Tacikistan'da. Özbekçe öyle hakim olmuş ki, sentaksı değişmiş Tacik dilinin. Türk sentaksı ile Farsça bir diyalekt. Türk sentaksıyla. O kadar değişmiş. Yani birlikte yaşama, aynı rejimde yaşama, etkileşme sonucunda bu sonuç doğabiliyor. Yalnız, ben şunu söyleyeyim, gerçekten dilimize sahip olmamız lazım. Yazına sahip olmamız lazım.

Ben çok dolaşırım. Geçen gün sohbet sırasında da geçti, Şu şofben diye bir şey kullanıyoruz, bir gidin bakın onun tamircilerinde ismi ne hale geliyor. ‘şöhpen’ var. ‘şöhben’... ‘Egzos’a bakın ‘egzos’a. ‘egzos’ ne hallere giriyor. Evet, tabii ki, bu biraz eğitim yaygınlaşması ile de ilgili ama biz Türkçemize sahip çıkalım. Bakınız, Osmanlı aydını bunu yapmamıştır. Osmanlı aydını genellikle Arapçasını, Farsçasını tercih etmiştir. ‘*Valide-i zîşanım*’; ‘*şanlı şerefli annem*’, ‘*mader-i zîşanım*’, ‘*valid*’ baba için de ‘*Valid-i zîşanım*’ hepsi için aynı şeyi söylüyor. Yahu ne oluyorsunuz, ‘*anam, babam*’ deyin. Yok. Evet. Bunun gibi pek çok şey. Bakın İstanbul’da *Küçük Çekmece* var. *Büyük Çekmece* var. Türk oraya yerleşince oraya bu isimleri koymuş. Ordan Evliya Çelebi geçmiş — tabii büyük hizmeti var, ona bir şey demiyorum — ‘*Çekmece-i Sagir, Çekmece-i Kebir*’ demiş. Daha böyle binlerce örnek var. Bir de yabancılarda terim almışız. Kavram gelmiş. Yeni kavramlar geldikçe karşılamak lazım. Bakınız Almanlardan denizaltı gemisi almışız. Daha ortadoğuda doğuda kimsede denizaltı gemisi yok. ‘*untersee*’ der Alman.. İşte, ‘*submarine*’ var. Türkler de ‘bir isim bulalım’ demişler, Türkçesi yok çünkü, ‘*daht el bahir*’ demişler. ‘*Denizin altı*’. Yahu şuna *denizaltı* desene! Yok. Ben dedim ki acaba Araplardan mı aldılar? Araplara sordum, Arap öğrenciler, meslektaşlar vardı, ‘yoo’ dediler ‘biz ona dalgıç’ deriz, *gavvase*. E. bunu kim uydurdu? Bunu Osmanlı aydını uydurdu. Yani, böyle olmasın diyorum.

Dinleyici: Atasözleri konusunda ben de benzer bir çalışma yaptım. İngilizce Türkçe bağlamında değil. Çoğu dünya dilinde atasözlerinin belli konularda ortak yargıları dile getirdiğini gördüm. Ve kadınlara ilişkin atasözlerini ben ele aldığımda, neden böyledir? Büyük bir olasılıkla ortak bir kültürlenme süreci bütün insanlar için geçerli. Ataerkil yapının hemen her yerde benzer kültürlenme özelliklerini taşıdığından. Sorum şu: Şimdi siz başlangıçta Türkçenin gelişmemesinde belki de işlenmemesinde ciddi kusurlunun aydınlar olduğu vurgusunu yaptınız. Bir de biz gelişmeleri izlerken iki farklı görüşün bugüne kadar sürekli birbirleriyle çakıştığına tanık oluyoruz. İşte birisi özellikle bu andığınız sözcüklerin, Türkçe sözcükleri Türkçenin anlatım olanaklarını geliştirmeye yönelik bir katkı olarak görürken bir grup da belli yerlerde özellikle tutunmak Arapça, Farsça vb. kavramların Türkçede kalmasını ve onlarla birlikte anlatımın zenginleştirilmesini savunup açılımları kesinlikle reddeder. Bunları nasıl

değerlendiriyorsunuz. çünkü artık bunlar sık sık televizyon programlarında da karşımıza çıkıyor. Biraz da ihanetle suçlanıyor Türkçenin anlatım olanaklarını zenginleştiren...

Doğan Aksan: Teşekkür ederim. Şimdi bunu kısaca şöyle cevaplandırayım. Dünyanın neresinde dilde arılaştırma özleştirme devrim fikri uygulamaya geçilmişse orada iki grup ortaya çıkmıştır. Bir eskiyi savunanlar, iki yeniyi savunanlar. Bu hatta o duruma gelmiştir ki Norveç'te özleştirme taraftarı olan Aasen'a çürük yumurta atılmıştır. Eskiye taraftar olanlar, halk diline taraftar olmayanlar tarafından. Almanya'da meclise kadar tartışma gitmiştir. Efendim, hatta alay olsun diye kedi kelimesi Almanca kökenli değildir o zaman ona Almanca kökenli bir karşılık bulalım diye kediye, 'kürekli fare kaparı' demişlerdir alay olsun diye. Nasıl biz de hani "gökkonuksal avrat" denmişse her ülkede aynı... Biraz da bu insanoğlunun yapısında var. Şimdi otobüs durağı bugün burada her gün gidip biniyorsunuz, bir de baktınız şuraya almışlar, e o gün bir sinirlenirsiniz. "Ne vardı bunu burdan oraya alacak" gibi yani yeniye tepki. Ben heryerde yazdım söyledim, ilkokula gittiğim çağlarda artık *öğretmen* sözcüğü yerleşmişti. Ama Büyükbabalarımız filan "yahu nerden çıkardılar şu öğretmeni 'muallim' var, 'muallime' var." Diyerek karşı çıkıyorlardı. Ama bugün *muallim* diyen var mı? Yok. Ha, karşı çıkmak çok normal. Yalnız bazı şeylere ben de karşı çıkıyorum. Yanlış türetme oluyor. Yanlış türetmeyi de yanlış vurgulamayla söylüyorlar, o zaman en iyi, bakınız, dil devrimi sırasında bazı kelimeler çıkarıldı. Şimdi 'sanat' olmasın, Türkçesi olsun. "ertik". Neyi anlatıyor nerden geldi ben de bilmiyorum. 'Ermek' ten mi 'ertmek'ten mi? 'ertik' 'sanat'. "Belediye ne olsun?" "Uray olsun." Nerden geliyor? Bir baktığınız zaman bir insanın onu anlaması lâzım. *Uray* hangi kökten geliyor? Kavramı iyi yansıtan karşılık vereceksiniz. *Yazılım* gibi, işte *bilgisayar* gibi. Daha böyle çok güzel şeyler var. Ha bir de yanlış türetmeler var. Ne gibi? "Toplu taşıma". "toplulu taşıma" olmaz Türkçe'de "taşmak"tan "taşım" olur. Bütün tencereler taşıyormuş gibi olur. Ne olur, Türkçesi "toplulu taşıma" olur onun değil mi? "Toplu taşıma" deyince benim anladığım bütün tencerelerin hepsi taşıyor. Bunu kim türettiyse şuna bir "toplulu taşıma" deseydiniz yahut herhangi bir şekilde birilerine soraydınız. Daha böyle çok örnek var:

Evet, yani haklısınız ama her yerde olacak Macaristan'da olmuş. Efendim, İsrailde olmuş. İsrail'de öyle bir sıkıntı çekmişler ki! Şimdi,

diyorlar ki Arapça olmasın, yahut yeni Arapça olmasın, e ne yapalım? Tevrat'ın diline dayanalım. *Garaj* diyeceksin, e tevratta *garaj* ne gezer? *At arabası bağlanan yer* varmış onu *garaj* anlamında kullanıyorlar. Bu şekilde sekizbin sözcükle başlamışlar, altmış- yetmişbine ulaşmışlar. Yani eğer herhangi bir dilde yeni özleşme yapmak istiyorsanız, eski köklerden, ama bugün de unutulmamış köklerden, kavramı yansıtan örnekler türeteceksiniz, doğru türeteceksiniz. Arada da artık kusurunuz olursa... Mesela “toplum” yanlış, türetim sırasında. Ama öyle bir benimsendi ki! Dikkat edin kökü nedir? “top”tan “toplum” olması lazım öyle değil mi? Ama “toplum” şeklini birisi önerdi. Beğenildi. Yerleşti. Gelin de çıkarın çıkarabiliyorsanız. Kimse çıkaramaz.

Teşekkür ederim ilginiz için.